

Reşit ÖZER

Doktora Öğrencisi
Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Atatürk University, Faculty of Theology
Erzurum, Türkiye
resitozer34@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-0247-9882
Rpr Id: <https://ror.org/03je5c526>

Sahabe Tefsirinin Bilgi ve Kaynak Değeri

An Evaluation of the Knowledge
and Source Value of
Companions' Tafsir

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 19 Eylül 2022 / 19 September 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Kasım 2022/16 November 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık 2022 / 31 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf | Citation

Özer, Reşit. "Sahabe Tefsirinin Bilgi ve Kaynak Değeri",
Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi 3
(Aralık 2022), 136-163.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.
*This article has been scanned by Turnitin.
No plagiarism detected.*

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Reşit Özer).

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.
Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Bildirim | Complaints

darulhadis@karatekin.edu.tr

Yayıncı | Published by

Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi
Çankırı Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Bu makale; Atatürk Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalında devam etmekte olan "Sahabe Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri" adlı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Öz

Sahabe, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) terbiyesinde yetişmiş, vahyin anlaşılması ve hayata taşınması için gerek canlarını gerekse de mallarını hiç tereddüt etmeden feda etmiş ilk nesildir. Kur'ân'ın nüzûl ortamı, anlama ve kast-ı ilahiye bilme noktasında sahabe tefsiri çok önemlidir. Sahabenin bu ortama tanıklık etmeleri, olayların özel veya genel sebeplerine vâkıf olmaları, âyetlerin nüzûlüne sebep olan vakıaların tarihsel ve zamansal bağlamını bilmeleri ve bu anlamda sosyo-kültürel verilerle iç içe bir hayat yaşamaları bize ilahi muradı anlama noktasında önemli veriler sunmaktadır. Zira anlamın bağlamını oluşturan tarihi arka planı bilmek ve bundan faydalanmak en azından metot olarak tarihe bir projeksiyon tutmaktadır. Şunu hemen ifade edelim ki akli muhakeme kullanılmadan yorum/tefsir denilen olgu gerçekleşemez. Bu noktada sahabe nesli sonraki nesillere nazaran daha şanslı ve avantajlı görünse de onlar, Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde bazı müphemlerle karşılaşmış ve bunları çözme metotları geliştirmişlerdir. Elbette bu geliştirilen metotlar bugünkü gibi sistemli olmamıştır. Ancak spontan olarak anlam ve yorumu sosyo-kültürel çevreyi de baz alarak ve olayların tarihi seyrine şahitlik ederek çözmüşlerdir. Zira sahabe Kur'an'ı çok fazla rehber ihtiyacı duymadan anlayabiliyorlardı. Çünkü ilahi hitap kendi dilleriyle inmişti. Ancak vahyin bütün inceliklerini hepsi aynı seviyede bilmiyordu. Zira Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra ilk neslin, Kur'ân'ın tefsirinden kaçındıkları ve bu anlamda geride durdukları yer yer sabit olsa da çok geçmeden bu durum İslam dinine yeni giren farklı din, ırk ve dilden insanların inançları ve örf adetleriyle şekillenen anlamaya imkân ve kapı aralamıştır. Bu noktada ilk neslin anlama neliği, Kur'ân tasavvurları oluşturan etkenler irdelenecektir. Biz bu çalışmamızda sahabe tefsirinin kaynak değerini ve bağlayıcı olmasının nedenleri üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Sahabe, Kaynak, Bağlayıcılık, Otorite

An Evaluation of the Knowledge and Source Value of Companions' Tafsir**Abstract**

The companions of the Prophet are the first generation who were brought up in the upbringing of the Prophet (pbuh) and devoted their lives and property without any hesitation in order to understand the revelation and bring it to life. The interpretation of the companions is very important in terms of the Qur'an's

revelation environment, for understanding and knowing the divine intention. Witnessing this environment, being aware of the special or general causes of the events, knowing the historical and temporal context of the events that caused the revelation of the verses, and living a life intertwined with socio-cultural data in this sense provide us with important data in terms of understanding the divine will. Knowing and benefiting from the historical background that constitutes the context of meaning, at least as a method, keeps a projection to history. It is stated that the phenomenon called interpretation cannot take place without the use of rational reasoning. At this point, although the generation of the companions seems more fortunate and advantageous than the next generations, they encountered some ambiguities and developed methods to solve them at the time the Qur'an was revealed. These developed methods were not as systematic as they are today. However, they spontaneously solved the meaning and interpretation based on the socio-cultural environment because the companions could understand the Qur'an without the need for many guides. As the divine address had descended in their own language. However, it is stated that not all of them knew all the subtleties of revelation at the same level. Although the place where the first generation after the Prophet (pbuh) avoided the interpretation of the Qur'an and stood behind in this sense is constant. It soon led to an opportunity for understanding shaped by the beliefs and customs of people from different religions, races and languages who had just entered the religion of Islam. At this point, the understanding of the first generation and the factors that make up the conceptions of the Qur'an will be examined. In this study, it is focused on the source value of the their tafsirs and the reasons why it is binding.

Keywords: Tafsir, The companions, Source, Binding, Authority

Giriş

Sahabenin genel olarak İslam dininin temel ilkeleri, özel olarak ise Kur'ân yorumu olarak söyledikleri sözleri bizim için değerli kılan husus, vahyin indiği ortamda bilfiil yaşamış olmaları, vahyin bizzat muhatabı olmaları, yaptıkları nakillerin sünnet olma ihtimali veya Hz.

Peygamber'den (s.a.v.) duyan birinden duyma ihtimalleridir.¹ Elbette Kur'ân'ı tefsir etmede öncelikli açıklama yetkisi Allah'a (c.c.) aittir. Vahiy aktif olduğu zaman Hz. Peygamber (s.a.v.) gelen sorular karşısında bazen suskun kalıyor ve vahiyden cevap bekliyordu. Bunun yanında önemli ölçüde Hz. Peygamber (s.a.v.) de sahabeye müphem, müşkil ve müteşabih hususları açıklıyordu.² Ancak onun ahirete irtihalinden sonra bizzat kendisinin yetiştirdiği nesil olan sahabenin, bu görevi devraldığı daha önce ifade edilmişti. Tefsir kaynağı noktasında sahabe kavli ve metodolojisi yabana atılamayacak kadar önemlidir. Evet, kabul edilmelidir ki onlar ilim ve idrak bakımından birbirinden farklı karakterlere ve özgün kişiliklere sahiptiler. Ancak çoğunluğunun Arap olmaları, kendi lugat ve üsluplarıyla nazil olan ilahi metni anlamalarına mühim bir sebep teşkil etmekteydi.

Bununla beraber sahabe, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile bir arada yaşamış, onun talim ve terbiyesi neticesinde cahiliye dönemi adet ve geleneklerinden uzaklaşıp İslam'ın ahlak ve hükümleriyle yetişmişlerdi. Dolayısıyla sahabenin; Kur'ân'ın nazil olduğu konjonktürel atmosferi ve ortamın ahvalini çok iyi tanımaları, birçok âyetin sebebi nüzûlüne şahitlik etmeleri âyetlerdeki derin hikmet ve manaları kavramada gerekli olan maddi ve manevi amillere sahip ilk nesil olmaları ve elbette anlam dünyaları bizim için önemlidir.³ Bütün bunlarla birlikte sahabenin anlayamadıkları hususlar da oluyordu.

¹ Sümeýra Nalbant, *Tefsirde Sahabe İhtilafı Taberi Örneđi*, (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019), 70-71.

² Sevgi Tütün, "Hz. Âişe ve Kur'ân'ı Tefsiri (Taberi Tefsiri Örneği)", *XII. Tefsir Akademisyenleri Toplantısı Kur'ân ve Sahâbe Sempozyumu*, ed. Hasan Keskin vd. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016), 381-400.

³ Mehmet Soysaldı, *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân ve Tefsir*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2001), 191.

Ancak onlar kendi lisanlarıyla inen vahyi her ne kadar mufassal olarak bütün incelikleriyle anlamıyorlarsa da büyük bir çoğunluğunu anlıyorlardı. Buna rağmen anlayamadıkları hususları ise Kur'ân'ın tebliği ve tebyini noktasında tek otorite olan Hz. Peygamber'e (s.a.v.) soruyorlardı.

Nitekim Abdullah, babası Zübeyr'den şöyle rivayet etmiştir: “^٤”
”إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ”
”Sonra şüphesiz siz kıyamet günü Rabbinizin huzurunda muhakeme edileceksiniz.”⁴ mealindeki âyet nazil olunca babam Zübeyr: “Ya Resûlullâh! Aramızda dünyada olup bitenlerden olmasına rağmen mi davalasma tekerrür edecek? diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) “evet” cevabını verdi. Zübeyr bu cevap üzerine: “Öyle ise durum çok çetindir.” dedi.⁵

Yine Hz. Ali, “... يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ”⁶ “En büyük hac günü”⁶ nü Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sordum o da “Kurban bayramı günüdür.” buyurdu.”⁷

Dolayısıyla daha birçok örnekte⁸ olduğu gibi sahabenin Kur'ân'ı anlamak için başvurduğu otorite göz ardı edilemeyecek kadar kıymetli bir kaynaktır. Onlardan biri âyetlerden herhangi biri hakkında müphemlik yaşadıklarında Hz. Peygamber'e (s.a.v.) başvurur ve buradan gerekli doyurucu bilgiyi alır, kendinden

⁴ ez-Zümer 39/31.

⁵ İbni Ebû Hatim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, (thk., Esad Muhammed Tayyib), (Riyad: b.y.: 1997), 10/3250; et-Tirmizî, Ebû İsa, *Camî'u'l Tirmizi*, Daru'l Efkâr, Umman, 2013, “Tefsir” 38.

⁶ et-Tevbe 9/3.

⁷ İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, 6/1747.

⁸ Bk. En'âm 6/82; Yunus 10/64; İsra 17/79.

sonrakilere aktarırlardı. Bu durum sahabenin geçtiği terbiyeyi bize göstermektedir ki bu da onların yorumlarını önemli kılmaktadır.

Ehl-i sünnet sahabenin büyüğünü, küçüğünü, savaşımlara katılan ve katılmayanların tümünü ittifakla âdil kabul etmektedir. Asıl itibariyle âlimleri bu kaniya sevk eden husus, sahabenin samimi ve sarsılmaz bir imana sahip olmaları, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra kitap ve sünnetin emirlerini en iyi yaşayan kimseler olmaları, Resûlullâh'dan sonra İslam'ı tebliğ ve insanları irşad görevini yüklenmiş olmalarıdır. Bu misyon ne onlardan önce ne de onlardan sonra başka bir toplumda görülmüştür. Bunun yanında İslam tarihinde üstlendikleri rol ve icra ettikleri hizmetler de bunu göstermektedir.⁹ Gerek Hz. Peygamber (s.a.v.) gerekse Kur'ân, sahabenin adalet¹⁰ sahibi kimseler olduklarını ve onlara dil uzatılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun yanında sahabenin adaletiyle ilgili bir problemi olmadığı ancak zabtı ile ilgili bazı eksikliklerin olabileceği görüşler de mevcuttur.¹¹

Çalışmamızda, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında önemli bir yere sahip olan sahabenin ilahi metni tefsirleri ve bu tefsirin bağlayıcı kılan temel etkenler meselesini ayrıntıları ile incelemektir. Dolayısıyla temel amacımız Kur'ân'ın nüzûl ortamını anlama ve kast-ı ilahiyi bilme noktasında çok önemli olduğundan, sahabenin bu ortama tanıklıkları olayların sebeplerini bilmeleri, ayetlerin nüzulüne sebep olan vakıaların tarihsel ve zamansal bağlamı bilmeleri ve sosyo-

⁹ Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, (Ankara: Kayıhan Yayınları, 1990), 75.

¹⁰ bk. Sıdkı Addar, Cemil, *Sahihu'l Buhari*, (Beyrut: Dar'ul Fikr, ts.), "Fezâilu'l-Sahabe" 1; el-Kuşeyrî, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, (thk., Ebû Kuteybe Nazaru el-Fayrabami), *Sahihu Müslim*, (Riyad: Dâru Tibe, 2006), "Fezâilu'l-Sahabe" 24. ayrıca bk. Âli İmrân 3/110; el-Bakara 2/143; el-Fetih 48/18, 29; es-Sebe' 34/6; et-Tevbe 9/100; el-Enfâl 8/64; el-Haşir 59/9.

¹¹ Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007), 47-89.

kültürel verilerle iç içe bir hayat yaşamaları onların ilahi muradı anlamalarını kolaylaştırdığına dikkatleri çekmektir.

Bu çalışmada yöntem olarak konu ile alakalı rivayetler odak nokta seçilmekte, akabinde bu rivayetlerin sahabe tefsiri bağlamında başta klasik tefsirler olmak üzere modern tefsirler ve konuyla ilgili yazılmış kitap, makale, tez gibi çalışmalar taranmakta, neticede sahabe tefsirinin bağlayıcı kılan etkenler hususu dikkatlere sunulmaktadır. Sahabenin tefsir anlayışı ile ilgili daha önce birçok çalışma¹² yapılmış olmasına rağmen bu hususa değinilmemiş olması konuyu önemli kılmaktadır. Sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılarak çalışma tamamlanmıştır.

1.Sahabe Tefsirinin Kaynak Değeri/Otoritesi ve Bu Tefsiri Bağlayıcı Kılan Temel Etkenler

Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra Kur'an'ı Kerim'i en iyi anlayan ve yorumlayan sahabedir.¹³ Bunun yanında ilk neslin adaleti Kur'ân ve hadisle sabit olduğundan¹⁴ sahabe, ravi olarak büyük günahlardan uzak, adil ve güvenilir (sika) olarak kabul edilmiştir. Sahabe tefsirinin âlimler tarafından hükmen merfu olarak kabul edilmesi, bu tefsir metodunun rey olmaksızın sebebi nüzûl göz önüne alınarak yapılmasındandır. Zira eğer âyet tefsir edilmiş ise, bu açıklamayı merfu hadis olarak kabul etmişlerdir. Ancak rey, içtihad veya diğer tali

¹² Mehmet Sürmeli, *Sahabenin Kuran Anlayışı*, (1.Baskı), (İstanbul: Safa Yayınları, 2016); Mehmet Ünal, *Sahabenin Kuran Okuma Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994); Hasan Keskin vd. (ed.), *Kur'ân ve Sahabe*, (Sivas: Cumhuriyet Ünivesitesi Yayınları, 2016).

¹³ Cemâleddin el-Kâsîmî, *Kur'ân'ı Anlamak Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, çev. Sezai Özel, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 23-24.

¹⁴ Abdullah Aydın, "Adâlet", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/344.

kaynaklar ile tefsir edilmişse o zaman sahabe tefsirini mevkuf hadis kanaati ile ittifakla kabul etmişlerdir. Sahabenin yaşayışları, Kur’ân’ın anlaşılması için önemli yere sahiptir. Nasıl ki Hz. Peygamber (s.a.v.) olmadan Kur’ân’ı anlamak mümkün değilse aynı şekilde sahabe olmadan da Hz. Peygamber’i (s.a.v.) anlamak imkânsızdır.¹⁵

Zira vahye ve tenzilin büyük çoğunluğuna şahit olan sahabenin yapmış olduğu tefsir merfu hadis olarak kabul edildiğinden, onlardan gelen kavilleri bu minvalde değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü sahabe, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) âyetleri yorumlama metoduna şahitlik etmişlerdir. Onların bu vukufiyetlerini Hz. Ali: “Bana sorunuz Allah’a yemin ederim ki bana bir şey hakkında soru sorana mutlaka cevap veririm. Allah’ın kitabından bana sorun. Allah’a yemin ederim ki hangi âyetin gece mi, gündüz mü, ovada mı dağda mı indiğini bilirim¹⁶ şeklinde ifade etmiştir.¹⁷

Ancak burada şunu da ifade edelim ki Kur’ân’ı anlamak ve Allah’ın (c.c.) muradını, beşeri takat ölçüsünde tespit etmek için, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahabeden gelen rivayetleri ilk önce dikkate almak durumundayız. Bunu yaparken elbette gelişi güzel bir şekilde her rivayeti tartışmasız kabul etmek yerine ihtiyatlı davranmak, sağlıklı bir metot geliştirme açısından daha makul olacaktır. Zira erken dönem tefsir otoritelerinin bir tefsir metodu olarak rivayetleri/nakli değerlendirirken hukuk ve itikadı ilgilendirmeyen alanlarda pek titiz davranmadıkları görülmektedir. Ancak bu

¹⁵Sabri, “Hz. Peygamber’in Sahabeyi Sonraki Nesillere Model Olarak Hazırlaması”, *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu*, (Kahramanmaraş: 26-27 Nisan, 2018), 326.

¹⁶ لیل نزلت عن کتاب الله فوالله ما من آية الا وانا اعلم اب سلونو فوالله لا تسالونی عن شی الا اخبرتکم وسالونی (ام بنهار ام فی سهل ام فی جبل)

¹⁷ Zehebî, *et- Tefsîr ve'l-Müfessirân*, 1/81.

metodoloji bir eksiklik veya kusur olarak nitelendirilmemelidir. Çünkü erken dönem müfessirleri için iki seçenek söz konusuydu: İlki, rivayetlerin isnad ve metin sorunlarına rağmen değerlendirilip tefsirlere alınması; ikincisi ise, problemlerin ön plana alınarak, rivayetlerin tefsir eserlerinde kullanılmamış olmasıdır.¹⁸

Sahabenin vahyin nazil oluşuna müşahedeleri bakımından bizlere aktardıkları bilgiler elbette bizim için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ile bizatihi aynı ortamı paylaşmaları, hemen hayatın her alanında olaylara ve hadiselerle müşahedeleri ile vükufiyetleri bu durumu tartışmasız kılmaktadır.

İlahi metni yorumlama hususunda tarihten günümüze birtakım usul ve esaslar belirlenmiştir. Nitekim Kur'ân'ın tefsiri için başvuru alan en önemli ve ilk kaynak yine ilahi metnin kendisi olmuştur. Zira Kur'ân, kendi içinde müphem kalan âyetlere veya âyetlerin bir kısmına, bizzat kendisi başka yerlerde açıklık getirmektedir. Şunu da eklemek gerekir ki ilahi metnin yorumlanmasında ikinci önemli kaynak ise hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz, fiil ve takrirleridir. Malumdur ki vahyin keyfiyetini en iyi bilen ve bunu insanlara ulaştırarak tebliğ ve tebyin eden bizzat odur.

Yine İlahi metnin yorumlanmasında başvurulması gereken üçüncü önemli kaynak ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) talim ve terbiyesinden geçmiş öncü kuşak dediğimiz sahabedir. Onların Kur'ân tefsirinde otoriter olmalarının temelinde; Resûlullâh'ın (s.a.v.) tedrisatından geçmenin yanında vahyin nüzûlüne bizzat şahitlik etmeleri, Arap dilinin üslûb/biçimine, örf-adetlerine olan

¹⁸ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebi Hatim (ö. 326/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-*, (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003), 123-124.

vükufiyetleri ve vahiy-vakıa ilişkisine canlı tanıklık etmeleridir. Vahyin tespiti, korunması ve anlaşılması için Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yürütülen faaliyetlere bilfiil katıldıkları, Kur'ân'ın nazil olduğu zaman ve mekânda yaşadıklarından coğrafyadaki sosyal ve hukuksal şartları iyi bilmektedirler. Aynı zamanda sahabe nesli, üstün idrak gücüne sahiptiler.¹⁹ Dolayısıyla çoğu, Kur'ân'ın maksat ve gayesini anlayabiliyor ve temel ilkelerini kavrayabiliyorlardı. Buna mukabil anlayamadıkları ve açıklanmasına ihtiyaç duydukları hususları/âyetleri vahyin ete kemiğe bürünmüş şekli olan Hz. Peygamber'e (s.a.v.) soruyor, ondan doyurucu bilgiler ve izahlar alıyorlardı. Bu husus vahyin nüzûlüne müşahede eden ve bu esnada vuku bulup âyetlerin inişine sebep olan olayları bizzat yaşamış olan sahabilerin Kur'ân'ı en iyi anlayan kimseler olduklarını bize göstermektedir.

Nüzûl ortamını ve bu atmosferde meydana gelen olaylar ile Kur'ân âyetleri arasındaki irtibatı en iyi bilen ve hâkim olan sahabedir. Bunun yanında sahabenin; dinin, iman, ahlak ve hukuk alanlarında getirdiği temel prensipleri, yönlendirmeleri ve yorumlanmasında Kur'ân orijinli bakmaları hiç şüphesiz onları mümtaz bir konuma getirmiştir. Bunun yanında sahabenin Hz. Peygamber (s.a.v.) ile birlikte olmaları ve Kur'ân'ın ahlakına sahip olan Nebi'nin yaşayışına tanıklık etmeleri elbette onları farklı kılmış ve ulema sahabenin amelini sünnet olarak değerlendirmiştir. Nitekim Şâtıbî (ö. 790/1388), sahabenin amelini sünnet olarak değerlendirmiş ve bu ameli gerektiren hükmün kitap ve sünnette bulunup veya bulunmamasının bu yargıyı değiştiremeyeceğini ifade etmiştir. Zira onlar, ya bize naklolunmadığı halde kendilerine sabit olan bir sünnetle ya da

¹⁹ Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 57.

kendileri halifelerin icma ettiği bir ictihatla tefsir/yorum yapmışlardır. Dolayısıyla sahabenin bir konuda fikir birliğine varması icma kabul edildiği gibi, halifelerin ameli de yine icmanın hakikatine dayanmaktadır.²⁰ Bu bakımdan sahabenin tefsirini önemli kılan temel birkaç amilden bahsetmek istiyoruz.

1.1. Vahyin Nüzûlüne Bilfiil Şahitlik Etmeleri

Sahabe dediğimiz öncü kuşaklar, vahye kare kare, sahne sahne şahitlik etmiş Hz. Peygamber'in (s.a.v) vahiy alırken geçirmiş olduğu ruhi ve fiziki değişimlere bizzat tanıklık etmişlerdir. Nitekim Zeyd bin Sâbit şöyle anlatıyor:“Allah Resûlü’ün yanında oturuyordum. Bu esnâda Allah Resûlü’ne vahiy geldi. Dizi benim dizimin üzerindeydi. Vallâhi o anda Resûlullâh’ın dizinden daha ağır bir şey hissetmemiştim. Neredeyse dizim kırılacak diye korktum.”²¹ Yine Hz. Âişe’den rivayet olunmuştur ki ‘Allah Resûlü’ne çok soğuk havalarda gelen vahiy esnasında dahi şakaklarından terler akmaktaydı.’²²

Dolayısıyla sahabe, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile birliktelikleri neticesinde birçok âyetin nüzûlüne şahitlik etmiş ve bu esnada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yaşadığı ruhsal ve fiziksel değişimleri bizzat gözlemlene imkânını elde etmişlerdir. Nitekim bu gözleme örnek olarak Havle binti Sa’lebe’yi zikretmek mümkündür. Zira ilgili olay şöyledir: Rivayete göre, “Kocası Evs tarafından kendisine zihar²³

²⁰ İbrâhim b. Mûsâ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, thk., Ebu Ubeyde Meşhur İbn Hüseyin Âlî Selman, (y.y.: Darubnu Affân, 1997), 4/290.

²¹ Buhari, “Salât” 12.

²² Buhari, “Bed’u’l Vahiy” 2.

²³“Sırt, arka, yüzey” gibi anlamları bulunan “zahr” kelimesiyle ilişkili olan “zihâr” terimi kocanın, kendisine haram kılmak amacıyla karısını veya

yapılınca, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelir ve şöyle der: ‘Ben genç iken Evs benim ile evlendi, yaşım ilerleyince beni annesi saydı, küçük çocuklarım var, eğer onları onun ailesine bırakırsam zayi olurlar, bakamazlar. Onları yanıma alsam o zaman da aç kalırlar.’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) şikâyeti dinledi ve şöyle buyurdu: ‘Senin durumun ile ilgili söyleyebileceğim bir şey yok.’ Havle binti Sa’lebe, bunun üzerine ‘Ya Resûlullâh! O talaktan bahsetmedi, o çocuklarımın babasıdır.’ dedi. Bunun üzerine yine Resûlullâh (s.a.v.): ‘Sen kocana haram oldun.’ buyurdu. Bunun üzerine Havle, ‘İhtiyacımı ve içimden geçenleri Allah’a (c.c.) arz ediyorum.’ diye yakardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) sen kocana haram oldun dedikçe, Havle, Allah’a (c.c.) ihtiyacını arz ediyor içini döküyordu. Nitekim Yüce Allah (c.c.) şu âyeti indirdi:

“Allah, *“فَدَّ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ”* kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyette bulunan kadının sözünü işitmiştir. Allah, sizin sürdürdüğünüz konuşmayı (zaten) işitmekteydi. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”²⁴ Hz. Aişe bu durumu şöyle nakleder: “Vahiy nazil olduğunda Hz. Peygamber’de (s.a.v.) uykuya benzer bir hal belirdi. Vahiy kesildikten sonra Resûlullâh nazil olan bu âyetleri okudu.”²⁵ Yine Hz. Âişe: *“إِنَّا سَنَلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا تَقِيًا”* “Şüphesiz biz sana (sorumluluğu) ağır bir söz vahy edeceğiz.”²⁶ ayetini okuyarak

karısının baş, yüz, sırt gibi bütünü ifade eden bir bölümünü evlenmesi dinen yasak olan yakını (mahrem) bir kadına benzetmesi demektir. bk. Ahmet Yaman, “Zihar”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/387.

²⁴ el-Mücadele 58/1.

²⁵ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b.Cerîr, *Camîu'l Beyân an Te'vili Kur'ân*, (thk., Abdullah b.Abdulmuhsin et-Turkî), (Kahire: Darul Hicr, 2001), 12/447; İbni Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b., *Tefsîru'l Kur'ân'il Azim*, (thk, Muhammed Hüseyin Şemsettin), (Beyrut: Daru'l Kutubil İlmîyye, 1998), 6/30; es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*, (b.y.: Daru'l Fikr, 2011), 6/165.

²⁶ el-Müzemmil 73/5.

bunun Hz. Peygamber’de (s.a.v.) nasıl tezahür ettiğini şöyle haber vermiştir: “Allah Resûlü (s.a.v.) devesinin üzerindeyken vahiy geldiğinde devesi çöker ve ondan (vahiy hali) geçinceye kadar kımıldamaya dahi gücü yetmezdi.”²⁷

Rivayetlerden anlaşıldığına göre sahabe vahyin nüzûlüne bizzat şahitlik etmiş ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vahiy ile olan diyaloglarında bilfiil müşahedede bulunmuşlardır. Burada şunu hemen ifade edelim ki Kur’an, sahabe için olmuş bitmiş bir nesne’den (obje) ziyade yaşayan bir süreç olarak algılanmıştır. Bu bakımdan sahabenin Kur’ân tasavvurları nas-olgu ilişkisi içerisinde gerçekleşen ilahi bir hitaptır. Başka bir ifade ile Kur’ân her bir sahabinin yaşadığı canlı bir fenomendir.²⁸ Öyle ki bazı sahabeler küçük yaşlarından itibaren vahiy ile iç içe olmuşlardır.

Buhârî’nin sahihinde geçen şu rivayet sahabenin Kur’ân’a olan şahitliklerini göstermesi bakımından önemlidir: Hz. Âişe’ye Iraklı bir adam gelerek: ‘Ey mü’minlerin annesi bana mushafını gösterir misin? diye sorunca Hz. Âişe böyle bir talebi uygun bulmadığından nedenini sorar. Iraklı adam: ‘Çünkü Kur’ân düzensiz olarak okunuyor. Ben mushafımı seninkine göre düzenlemek istiyorum.’ der. Bunun üzerine Hz. Âişe: ‘Hangisini önce veya sonra okumanın sana ne zararı var? Şüphesiz önce içinde cennet ve cehennem’in zikredildiği mufassal sûreler indirildi. İnsanlar İslam’a girince helal ve haramlarla alakalı âyetler nazil oldu. Zira önce ‘içki içmeyin’ âyeti nazil olsaydı, ‘insanlar

²⁷ Suyuti, *ed-Durru’l-Mensûr fi’l-Tefsiri’l-Me’sûr*, 8/316; İbni Kesir, *Tefsiru’l Kur’ân’il Azim*, 8/262.

²⁸ Ali Galip Gezgin, “Kur’ân’ın Metinsel Niteliği”, *Dini Araştırmalar*, (b.y.: cilt: 9, Ocak-Nisan 2007), 80; Mustafa Öztürk, “Sâhabe Neslinin Kur’ân’la İlişkisi”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı, Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu*, ed. Hasan Keskin vd. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016), 131-161.

asla içkiyi terk etmeyiz.’ derlerdi. Eğer önce ‘zina etmeyin’ emri gelseydi, ‘insanlar asla zinayı terk etmeyiz’ derlerdi. Mekke’de Hz. Peygamber’e (s.a.v.): “بَلِّ السَّاعَةَ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةَ أَذَى وَأَمْرٌ” “Hayır, kıyamet, onların (görecekları asıl azabın) vaktidir. Kıyamet (azabı) ise daha müthiş ve daha acıdır.”²⁹ âyeti nazil olduğu zaman ben oyun oynayan küçük bir çocuktum. Ancak Bakara ve Nisâ Sûreleri nazil olduğunda ise Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yanındaydım. Bundan sonra Hz. Aişe mushafını açıp sûre ve âyetleri imlâ ettirdi.”³⁰

Görüldüğü gibi sahabeden Hz. Âişe âyetlerin inişine şahitlik ettiğini hayatından kesitler aktararak anlatmaktadır. Anladığımız kadarıyla sahabe, Kur’ân’ın nazil oluşunu hayatlarındaki olaylar veya dönemlerle irtibat kurarak hangi âyetin neden, niçin, nerede, ne zaman indiğini bellemişlerdir. Bundan dolayı sahabe için âyetlerin muhtevasını kavramak kolaylaşmış, anlama problemi ile karşılaşmamışlardır.

Yine nazil olan âyetler daha taze iken sahabe hemen belliyor ve anlamaya gayret ediyordu. Übey b. Kâ’b, bu özelliği ile daima iftihar eder ve şöyle derdi: “Şüphesiz ki ben Kur’ân’ı, Cibril’den alan zattan taze iken aldım.”³¹ Bundan olmalı ki Übey, hem âyetleri iyi anlamlandıran hem de Müslümanların önde gelen müfessirlerinden biri olmuştur. Sahabeyi Kur’ân yorumunda seçkin kılan, onlara ilmi yeterlilik veren en önemli amil hiç şüphesiz ki Hz. Peygamber (s.a.v.) ile bir arada olmaları ve bunun sonucunda Kur’ân’ın vahyediliş esnasındaki hemen bütün olaylara tanıklık etmeleridir. Zira

²⁹ el-Kamer 54/46.

³⁰ Buhari, “Fedâilu’l-Kur’ân” 6.

³¹ Muhammed b. Ahmed, ez-Zehebi, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l Meşâhîr ve’l-A’lâm*, (thk., Ömer Abdusselam ed-Tedmiri), (Beyrut: Daru’l Kutubu’l Arabiyyi, 1993), 3/193.

sahabeden bazıları, Kur’ânı Cibril’den Hz. Peygamber’e (s.a.v.) aktarılıp henüz onun ağzından çıktığı anda vahye tanıklık etmiş ve adeta âyetleri yaşayarak müşahede etmişlerdir.³²

Adiy b. Hatim boynunda altından bir haçla Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), ondan boynundaki haç olan kolyeyi (putu) atmasını ister. Sonra şu âyeti okur: “اتَّخَذُوا أَحْبَابَهُمْ” *“وَهُبَّائَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحِ ابْنِ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ”* *“(Yahudiler) Allah’ı bırakıp, hahamlarını; (hıristiyanlar ise) rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih’i rab edindiler. Oysa bunlar da ancak, bir olan Allah’a ibadet etmekle emrolunmuşlardır. Ondan başka hiçbir ilah yoktur. O, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır.”*³³ Akabinde şöyle beyanda bulunur: “Onlar, bunlara ibadet etmemekle birlikte bilginler bir şeyi helal kıldıklarında onu helal, bir şeyi haram kıldıklarında ise onu haram kabul ediyorlardı.”³⁴ Bilginlerinin bu yanlış tutumlarını koşulsuz kabul etmeleri neticesinde adeta onları ilah kabul etmiş oluyorlardı.

Sahabe vahyin nüzûlüne bizzat tanıklık ederken onu bütün ayrıntılarıyla bellemiş ve sonrakilere aktarmayı önemsemişlerdir. Bu çaba sonra gelenlerin vahyin nüzûl şekillerine vakıf olmalarını sağlamıştır. Nitekim Hz. Ömer nazil olan vahiy ile ilgili şunları aktarmıştır: “Hz. Peygamber’e (s.a.v.) bir gün vahiy nazil olduğunda yüzünün çevresinde arı vızıltısı gibi bir ses işitildi. Akabinde kibleye döndü ellerini kaldırarak şöyle dedi: ‘Allahım! Bize arttır, eksiltme, bize ikram et, bizi hakir kılma. Bize ver, bizi mahrum etme. Başkalarını bize tercih etme. Bizden hoşnut ol ve bizi hoşnut kıl. Sonra şöyle

³² Abdulkadir Karakuş, *Übey b. Ka’b İlmi Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, (İstanbul: Hikmet Kitapevi, 2018), 66.

³³ et-Tevbe 9/31.

³⁴ Tirmizi, “Tefsir” 9.

devam etti; bana on âyet nazil oldu ki, her kim onları yerine getirirse cennete girer.” buyurdu ve on âyeti bitirinceye kadar: “ **فَدَأْفَلَحَ** ” **فَدَأْفَلَحَ** ”³⁵ “Müminler gerçekten felah bulmuşlardır...”³⁵ âyetlerini okudu.³⁶

Bütün bunlarla birlikte vahyin nüzûlüne şahitlik eden sahabenin bizzat vahyin eğitiminden geçtiği söylene de bu bütün sahabe için gerçekleşmemiş bir durumdur. Zira mezkûr eğitimden geçmek salt o dönemde yaşıyor olma şartını taşısa da bu mümkün görünmemektedir. Tabiatıyla eğitim faaliyeti, öğrenme faaliyeti için yapılan sürecin içinde bulunmayı zorunlu kılmaktadır. Hal böyleyken bu eğitim sürecinden geçmek zihinsel dönüşüm olarak vahyin inişini anlamayı ve anlamlandırmayı gerektirmektedir. Nitekim Ebu Cehil (ö. 2/624), bu sürecin içinde olmasına rağmen vahyin eğitiminden geçmek şöyle dursun faal bir şekilde muhalif olmuş ve inkâr etmiştir. O dönem için taşrada yaşayan Müslümanlar bizzat bu eğitimden faydalanamamıştır.³⁷ Ancak Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yakınındaki sahabiler bu nimetten istifade etmişlerdir. Hatta bazıları bundan mahrum olmamak için nöbet sistemini tertip etmişlerdir.³⁸ Sahabenin vahye olan şahitlikleri sonraki nesil olan tabiûnde derin etkiler bırakmıştır. Onlar, sahabenin Kur’ân’ın tefsirine dair bir şey söylemediği konularda susarlardı. Nitekim Hişam İbn Urve (ö.

³⁵ el-Mü’minun 23/1-10.

³⁶ Mâverdi, Ebu’l-Hasan Ali b. Hubeyd, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, (Beyrut: Daru’l Kutubi’l-İlmiye, ts.), 4/,45; Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf ‘an Hakâiki’l-Ğavâmi’i’t-Tenzîl*, (Beyrut: Daru’l Kitabil Arabî, 1987), 3/207; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmû‘ li-aĥkâmi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Muessesetu’r- Risale, 2006), 15/6; İbn Kesir, *Tefsirü’l Kur’ân il Azim*, 5/401.

³⁷ Atmaca, Gökhan, *Hz. Ömer’in Kur’ân-ı Kerim Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 53-54.

³⁸ Buhari, “İlim” 27; Müslim, “Talak” 34.

146/763): “Babamdan Allah’ın kitabını te’vil ettiğini asla işitmedim.” demiştir. Yine Muhammed İbn Sirin (ö.110/728), Ubeyde es-Selmani (ö.72/691)’den:” Kur’ân’ın bir âyetini sordum. Allah’tan sakın! Kur’ân’ın niçin nazil olduğunu bilenler göçüp gittiler senin için yol budur.” dedi.³⁹ Dolayısıyla sahabenin vahyin nüzûlüne şahitlik etmeleri sonraki nesillerin Kur’ân yorumları ve anlama tasavvurları için bir güven zemini oluşturmuştur.

1.2. Vahyin İndiği Ortama Hâkim Olmaları

Kur’ân’ı Kerim’in, yaklaşık yirmi üç küsur yıllık zaman diliminde olaylara ilişkin tedrici olarak nazil olduğu malumdur. Bu durumu bizzat iliklerine kadar yaşayarak bilen hiç şüphesiz ilk nesildir. Sahabe âyetlerdeki vakia boyutlarına dikkat etmekte ve nazil olan zemini iyi tahlil etmekteydiler. Zira Kur’ân’ın, her gün her saat yeni bir hadiseye sahne olan yirmi üç yıllık bir zaman dilimi içerisinde, son derece dinamik bir olgusal bağlamda ve ihtiyaç hâsıl oldukça tencimen (parça parça) vahyedilmiş ve ilk muhataplara şifahi olarak aktarılmış bir hitap⁴⁰ olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda konjonktürel duruma ancak ilk neslin vakıf olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla Kur’ân’daki âyetlerin nerede, niçin ve kim(ler) hakkında indiğini tespit etmenin bizim nazarımızda kolay olmadığı açıktır.⁴¹ Ancak elimizde döneme şahitlik eden sahabe gibi bir nesilden bize rivayetleri miras kalmıştır. Bundan olmalı ki Kur’ân’ın nüzûl ortamı olan cahiliyeyi yaşayan, cahiliyenin soyo-kültürel kodlarına, cahiliye şiirine aşina olan sahabe, âyetleri daha kolay ve doğru anlamıştır.

³⁹ İbn Kesir, *Tefsirü’l Kur’ânîl Azim*, 1/13.

⁴⁰ Mustafa Öztürk, *Kur’ân Dili ve Retoriği*, (Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2015), 52.

⁴¹ Öztürk, *Kur’ân Dili ve Retoriği*, 53.

Bunun yanında yaşadıkları sosyo-kültürel ortam itibarıyla gerek Ku'ân'ın ana konuları olan tevhid, nübüvvet ve ahiretle ilgili hususları gerekse kâinatın, insanın yoktan yaratılışı ve insanın anne karnındaki biyolojik yaratılışı⁴² gibi konuları bizzat Hz Peygamber'e de sorarak daha iyi kavrayabiliyorlardı. Dolayısıyla hem kevnî âyetlerin yorumuna hem de Kur'ân'ın anlam dünyasına vakıftılar.⁴³

Rivayet olunur ki Emevi halifesi Mervan kapıcısına: “Ey Râfi! İbn Abbas'a git ve ona deki: ‘Eğer bizden herkes, ettiği ile sevinmesinden ve yapmadığı şeyle de övülmekten hoşlanmasından ötürü azap göreceksen (biz) toptan hep azaba maruz kalacağız demektir.’ Bunun üzerine İbn Abbas: ‘Bu âyetten size ne? (Zira) o âyet, Ehl-i kitap hakkında inmiştir.’ dedi ve akabinde Âli İmrân Sûresi’ndeki şu âyetleri okudu:

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ
 “وَاسْتَرَوْا بِهِ تَمَانًا قَلِيلًا فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ”
 لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُجِبُونَ أَنَّ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبْنَهُمْ بِمَقَارَةٍ
 “مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ”

“Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, "Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz" diye sağlam söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü, arkalarına atıp onu az bir karşılığa değiştiler. Yaptıkları bu alış veriş ne kadar kötüdür.” “Ettiklerine sevinen ve

⁴² İnsanın yaratılışıyla ilgili bk. Arslan, Yahya, Yılmaz, Hasan, “İnsanın Biyolojik Yaratılışıyla İlgili Kur'ân Ayetlerinin Yorumu”, *Mütefekkir*, 9/14 (Haziran, 2022), 199-220.

⁴³ Bünyamin Erul, “İlk Dönem Kur'ân Okumaları”, *VII Kur'ân Sempozyumu*, (Kayseri: 15-16 Mayıs, 2004), 23; Erdoğan Baş, Kur'ân'ı Okuma ve Anlamda Farklı Bir Sima Hz. Ömer”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı, Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, ed. Hasan Keskin vd. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016), 313-327.

yapmadıkları şeylerle övülmeyi seven kimselerin, sakın azaptan kurtulacaklarını sanma. Onlar için elem dolu bir azap vardır.”⁴⁴ Sözlerine devam eden İbn Abbas şu izahı yapmıştır: ‘Resûlüllâh (s.a.v.), onlara bir hususu sordu, gerçeği gizleyip değişik şekilde yanlış cevap verdiler. Üstelik kendilerine sorduğu mevzuya verdikleri cevap nedeniyle övülmeyi/medhedilmeyi belediklerini de belli ettiler. (Bunun yanında) sorulan şeyi ona gizlemiş olmalarına sevindiler.’⁴⁵

Sahabe, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yaşamına bizzat tanıklık etmiş, bu süre zarfında anlayamadıkları âyetlerin izahını ona sormuşlardır. Nitekim Hz. Ömer’in ribâ âyetini Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tefsir etmeden vefat ettiğini belirtmesi⁴⁶ Resûlüllâh’dan âyetlerin izahlarını öğrendiklerinin en önemli göstergelerindendir. Örneğin: “O topluluk yakında (Bedir’de) bozguna uğrayacak ve arkalarını dönüp kaçacaklardır.”⁴⁷ âyetinde geçen “الْجَمْعُ” “topluluktan” kimlerin kastedildiğini sahabeden Hz. Ömer anlayamamıştır. Bu âyetin tefsirini Bedir Savaşı (2/624) olduğu gün Hz. Peygamber’in (s.a.v.) dilinden dökülenlere şahitlik etmesiyle anlamıştır. Bu durumu şöyle nakleder: “Bedir Savaşı’nda Hz. Peygamber’i (s.a.v.) kılıcını çekmiş ve savaştığı esnada: ‘Topluluk yakında dağıtılacak ve onlar arkalarını dönüp kaçacaklar.’ derken duyduğum ve bu âyetin tefsirini o zaman anladım.”⁴⁸

⁴⁴ Âli İmrân 3/187-188.

⁴⁵ Buhari, “Tefsir” 3.

⁴⁶ Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, 1/353.

⁴⁷ el-Kamer 54/45.

⁴⁸ Taberi, *Camî’ul Beyân an Te’vili Kur’ân*, 22/157; Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Evsât*, (thk., Tarık b. İvaz, Abdül Mühsin b. İbrahim), (Kahire: Dâru’l Haremeyn, ts.), 4/145; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân fi Tefsiri’l Kur’ân: Tefsirü’s-Sa’lebî*, (thk., İmam Ebi Muhammed b. Âşur), (Beyrut: Dâru İhyâ Turas’i Arabî, 2002), 9/170; Ebû Muhammed

Burada sahabenin âyetin nüzûl ortamını iyi bir şekilde tahlil ettiğini müşahade etmekteyiz. Vahyin ve nazil olan çevrenin tanıklığı onları âyetleri anlamaya yöneltmiş ve bunun yanında Allah (c.c.) yolunda cihat etmişlerdir. Dolayısıyla sahabe, vahyin nazil olduğu ortamda yaşıyor olmanın imkânlarını çok iyi kullanmışlar.

1.3. Kur'an'ın Dil ve İnceliklerine Vukûfiyetleri

Kur'an'ın, diğer beşeri ve semavi kitaplardan üslup/biçem yönünden farklılık arz ettiği malumdur. Bu durumun onun doğru anlaşılması için dikkate alınması gereken bir husus olduğu sahabe tarafından bilinmekteydi. Zira onlar Arap dilinin inceliklerine hâkim kimselerdi. Hatta öyle ki sahabe, Kur'an'ın bu iç bağlam dediğimiz mevzusunun vâkıf olmayan veya gözden kaçırılan sahabileri uyarır ve onlara gerekli açıklamaları yaparlardı.

İlahi metin yaklaşık yirmi üç yılda Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Arapça olarak nazil olmuş ve onu iyi anlamak için özellikle Arap dilinin bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Zira Allah (c.c) bu kitabı ilk Arap toplumuna kolay anlayabilmeleri için Arap dili ile göndermiştir. Hatta bu durum âyetlerde şöyle ifade edilmiştir: “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ إِذَا أُنزِلَتْهُ” “Biz onu, akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik.”⁴⁹ Başka bir âyette: “عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ” “نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ”

Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye, *el- Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l- Aziz*, (thk., Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed), (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 5/220; İbni Kesir, *Tefsiru'l Kur'an'il Azim*, 5/446; Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l Kur'an*, (thk., Muhammed Ebu Fazal İbrahim), (b.y.: Dar'u Kutubi'l İhyayi Arabiyyeti, 1957), 1/33; Zürkâni, *Menâhîlül İrfan fi Ulumil Kurân*, 2/376; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, (Tunus: Dâru't-Tunusiye, 1984), 213-214.

⁴⁹ Yûsuf 12/2.

“عَرَبِيٌّ مُبِينٌ” “Uyarıcılardan olası diye onu güvenilir Ruh (Cebrail) senin kalbine apaçık Arapça bir dil ile indirmiştir.”⁵⁰ “كِتَابٌ فَصَلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ” “Bu, bilen bir toplum için Arapça bir Kur'an olarak âyetleri genişçe açıklanmış bir kitaptır.”⁵¹ “إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ” “Apaçık Kitab'a andolsun ki, iyice anlayasınız diye biz, onu Arapça bir Kur'an yaptık.”⁵² buyurarak Arap dili ile Kur'ân'ın gönderiliş hikmetinden bahsedilmektedir.

Sahabenin hayatına baktığımızda onların Kur'ân'ın dil ve inceliklerine hâkim olduklarını görmek mümkündür. Niekim hicret ettikleri yerlerde insanların Kur'ân'ı yanlış anlama ve okumalarını hemen düzeltiyor ve gerekli önlemleri alıyorlardı. Rivayet edilir ki bir bedevi Medine'ye gelmiş şöyle demiştir: “Muhammed'in üzerine indirilen Kur'ân'dan bazı yerleri kim bana okuyup öğretebilir? Orada bulunan bir adam Tevbe Sûresi'ni öğretmek isterken sûrede geçen: “أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ” “Allah ve Resûlü'nün müşriklerle hiçbir bağı yoktur.”⁵³ âyetini “Allah, müşriklerden ve Resûlü'nden beridir.” şeklinde okumuştur. Bunun üzerine bedevi: “Allah, Resûlü'nden uzaklaştı mı? Eğer Allah, Resûlü'nden uzaklaştıysa ben de uzaklaşıyorum” demişti. Mezkûr olay Hz. Ömer'e intikal eder ve Hz. Ömer onu çağırarak şöyle der: “Ey bedevi! Sen Allah Resûlü'nden uzak olduğunu mu açıkladın?” Bedevi cevaben: “Ey Mü'minlerin emiri! Ben Medine'ye geldim Kur'an bilmediğim için bana kim Kur'ân öğretir diye etrafa sordum? Bu kişi bana Tevbe Sûresi'ni bu şekilde okudu. Ben de eğer Allah (c.c.), Resûlü'nden uzaklaştı ise ben de uzaklaşıyorum dedim.” şeklinde kendini savunur. Hz. Ömer: “Bu âyet

⁵⁰ eş-Şuâra 26/193-195.

⁵¹ el-Fussilet 41/3.

⁵² ez-Zuhruf 43/3.

⁵³ et-Tevbe 9/3.

böyle değildir. Ancak şöyledir: ‘Muhakkak Allah (c.c.) ve Resûlü, müşriklerden uzaktır/beridir.’ şeklinde bu hatayı düzeltmiştir. Bedevi bunun üzerine şöyle demiştir: “Allah’a yemin olsun ki ben de Allah ve Resûlü’nün beri/uzak olduklarından uzağım/beriyim.” Bu olay üzerine Hz. Ömer dil bilgisini bilmeyenlerin başkalarına Kur’ân öğretilmelerini yasaklamış ve Ebû’l Esved’e nahiv ilminin esaslarını koymasını emretmiştir.⁵⁴ Dolayısıyla sahabe ilahi metni ilmi bir metin veya hafife alınacak türden bir beşeri eser olarak kabul etmemektedir. Onların en mahir oldukları alanın hiç şüphesiz ki edebiyat ve şiir olduğunu söylemek gerekir. Bu bakımdan dilde zirvede olduklarını ve dilin hemen bütün zevklerini bildiklerini belirtmek gerekir.⁵⁵ Onların dil zevkleri, sahip oldukları akli melekelerin derinliğini göstermesi bakımından takdire şayandır. Bu tarihi alt yapı ile birlikte vahiy ile karşılaşmaları neticesinde bunun bir beşer eseri olmayacağı gerçeğini hemen algılamış ve vahyi hayatlarında ilahi bir yol haritası olarak kabul etmişlerdir.

Sahabe Kur’ân’ın içeriğine ve müfredatına hâkim idi. Zira Übey b. Kâ’b’ın, Kur’ân kelimeleriyle ilgili olarak söylemiş olduğu şu söz onların bu konulardaki maharetlerini bize göstermeye yeterlidir: “Kur’ân’da sözü geçen her “رِیَاح” rahmet her “رِج” ise azabtır.”⁵⁶ Kur’ân’daki bu kelimeler incelendiğinde açıkça görülecektir ki “riyah” olarak geçen bütün kelimeler rahmet; “rih” olarak geçen bütün

⁵⁴ Burhâneddin Ebi’l Hasan İbrahim b. Ömer Bikâî, *Nazmü’l-Durer fi Tenâsübi’l-âyeti ve’s-Süver*, (Kahire: Dâru’l Kutubi’l İslami, ts.), 8/374.

⁵⁵ Ahmet Gül, “Sahâbe Tefsirinde Dil Olgusu”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Toplantısı Kur’ân ve Sahâbe Sempozyumu*, ed. Hasan Keskin vd. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016),197-210.

⁵⁶ Suyuti, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, 1/396; es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *el- İtkan fi Ulumil Kur’ân*, (b.y.: Elheyeretü Mısıryyetu, 1974), 2/356.

kelimeler ise azap anlamında kullanılmıştır.⁵⁷ Sahabenin bu tespitleri insanların henüz onun ameli safhalarıyla ilgilendiği bir dönemde onların araştırmacı bakış açısıyla Kur'ân'ı tetkit ettikleri ve Kur'ân kelimeleri üzerinde analitik ve sistematik çalıştıklarını ortaya koymaktadır.⁵⁸

Sonuç

Sahabe, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) oluşturmuş olduğu yeni hayatı, kavrayış melekesini etraflı bir şekilde sindirmiş ve dolayısıyla nazil olan âyetleri tefsir etme noktasında Hz. Peygamber'den (s.a.v.) öğrendiklerini onun vefatından sonra sürekli başvurabilecekleri bir başucu kaynağı gibi muhafaza etmişlerdir. Özellikle âyetlerle ilgili şerh ve izahlar tefsirin kaynağını oluşturmaktadır. Zira sahabe nesli Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sadır olan her şeyi muhafaza etmek için büyük çaba sarf etmiş ve bunlara din nazarı ile bakmışlardır. Bunun yanında sahabenin üstün idrak güçleri ve sarsılmaz imanları onları daha da ön plana çıkarmaktadır. Eski medeniyetlerin ve felsefi akımların tesirinden uzak bir hayat yaşamaları, zihinlerinin berrak olmasına vesile olmuş ve Kur'ân'ı anlama, yorumlama ve hayata tatbik etme noktasında kılı kırk yararcasına hassas olmaları, ilahi metni anlamada onları yetkili kılmıştır. Bu itibarla İslam ulemasının ekserisi sahabe kavlinin bağlayıcı olduğunu ifade etmişlerdir.

Netice itibariyle sahabe tefsirinin değeri, bağlayıcılığı ve otoritesi noktasında farklı saiklerin etkili olduğunu görmek mümkündür.

⁵⁷ Riyah kelimesi Kur'ânda 9 surede 10 kez geçerken; rih kelimesi ise 17 surede 18 kez geçmektedir. bk. Muhammed Fuad Abdalbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerim*, 326.

⁵⁸ Karakuş, *Übey b. Ka'b İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, 71.

Bunlardan özellikle sahabenin vahyin nüzûlüne şahitlik etmeleri, vahyin nazil olduğu sosyo-kültürel ortama hâkim olmaları ve Arap dilinin inceliklerine vakıf olmaları en önemli etkenlerdir. Zira ilahi hitabın nazil olduğu zamana ve zemine vakıf olmaları Kur'ân'ı anlamalarını kolaylaştırmıştır. Bu durum daha sonraki nesillerde onların yaptıkları tefsirin değerini inkâr edilemez ve mümtaz bir konuma getirmiştir.

Zira sahabe, Arap dilinin inceliklerini öğrenmek değil bilakis tabiatlarındaki mevcut melekelerle birçok şeyi anlıyorlardı. Bunun yanında gerek iç gerekse de dış bağlamın bizzat içinde olduklarından ilahi metnin muradını anlama ve belleme kabiliyetleri çok güçlüydü. Buradan şunu ifade etmekte fayda var ki sahabe tefsiri kaynak itibariyle üçüncü halkayı oluşturmaktadır. Ne kadar ilk döneme gidilirse o kadar objektif verilere ulaşılabileceği malum olduğundan sahabe tefsiri önemli bir kaynak olarak bize veri sunmaktadır. Bu bakımdan sahabe tefsirinin kaynak değeri ve önemini ortaya koyan unsurları şöyle sıralamak mümkündür:

1-İlahi metin ve nebevi iklim onları tezkiye etmiştir.

2- İlahi metnin nüzûlüne şahit oldukları için vahyin hangi durum ve şartlarda nazil olduğunu bizzat yaşayarak bilişlerdir.

3-Hem ilahi metnin nazil olduğu dili konuşuyor ve Arap diline vakıftılar hem de içinde yaşadıkları toplumun sosyo-kültürel dinamiklerine hâkim idiler.

4-Kur'ân'ın hemen hepsinin esbab-ı nüzûlüne hem şahit hem de fail olarak nazil olan âyetlerin nerede, niçin, kimin hakkında ve neden indiğini biliyorlardı.

Netice itibariyle ilk nesil, o günkü toplumda tebliğ sürecinin başından itibaren Hz. Peygamber'in yanında bulunmaları, vahiy eğitiminden geçmeleri ve karşılaştıkları sorunları çözme metotları bizim için hem rol model hem de ders niteliğindedir.

Kaynakça/Referances/المصادر

- Abdulkaki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-elfâzi'l Kur'âni'l-Kerim*. 3 Cilt. Beyrut: Daru's-Şamiyye, 1996.
- Aydınlı, Abdullah. "Adâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/344. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Atmaca, Gökhan. *Hz. Ömer'in Kur'ân-ı Kerim Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Addar, Sıdkı Cemil. *Sahihu'l Buhari*. 9 Cilt. Beyrut: Dar'ul Fikr, ts.
- Arslan, Yahya. Yılmaz, Hasan. "İnsanın Biyolojik Yaratılışıyla İlgili Kur'ân Âyetlerinin Yorumu". *Mütefekkir*, 9/14 (Haziran, 2022), 199-220.
- Baş, Erdoğan, Kur'ân'ı Okuma ve Anlamda Farklı Bir Sima Hz. Ömer", *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı, Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, ed. Hasan Keskin vd. 313-327. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Bikâî, Burhâneddin Ebi'l Hasan İbrahim b. Ömer. *Nazmü'd-Durer fi Tenâsübi'l-âyâti ve's-Süver*. Kahire: Dâru'l Kutubi'l İslami. ts.
- Cemâleddin el-Kâsîmî. *Kur'ân'ı Anlamak Tefsir İlminin Temel Meseleleri*. çev. Sezai Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Çap, Sabri. "Hz. Peygamber'in Sahabeyi Sonraki Nesillere Model Olarak Hazırlaması", *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu*. Kahramanmaraş: (26-27 Nisan, 2018), 326-338.
- Erul, Bünyamin. "İlk Dönem Kur'ân Okumaları". *VII Kur'ân Sempozyumu*, Kayseri: (15-16 Mayıs, 2004), 23.
- Gezgin, Ali Galip. "Kur'ân'ın Metinsel Niteliği". *Dini Araştırmalar*, 9 (Ocak-Nisan, 2007), 80. Gümüş, Sadreddin. *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*. Ankara: Kayıhan Yayınları, 1990.
- Gül, Ahmet, "Sahâbe Tefsirinde Dil Olgusu", *XII. Tefsir Akademisyenleri Toplantısı Kur'ân ve Sahâbe Sempozyumu*, ed. Hasan Keskin vd. 197-210. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- İbni Ebû Hatim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*. (thk., Esad Muhammed Tayyib). Riyad: yy., 1997.
- İbni Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. *Tefsiru'l Kur'ân'il Azim*. (thk, Muhammed Hüseyin Şemsettin). 10.Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubil İlmiyye, 1998.

- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el- Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*. (thk., Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed). 4. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrir ve't-Tenvir*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tunusiye, 1984.
- Karakuş, Abdulkadir. *Übey b. Ka'b İlmi Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*. İstanbul: Hikmet Kitapevi, 2018.
- Keskin, Hasan vd. (ed.). *Kur'ân ve Sahabe*. Sivas: Cumhuriyet Ünivesitesi Yayınları, 2016.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmü' li-aḥkâmî'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r- Risale, 2006.
- Koç, Mehmet Akif, İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebi Hatim (ö. 326/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-, Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. (thk., Ebû Kuteybe Nazaru el-Fayrabami). *Sahihu Müslim*. 5 Cilt. Riyad: Daru Tibe, 2006.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hubeyd. *en-Nuket ve'l-Uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiye, ts.
- Nalbant, Sümeýra. *Tefsirde Sahabe İhtilafı Taberi Örneği*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân Dili ve Retoriği*. Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2015.
- Öztürk, Mustafa, “Sâhabe Neslinin Kur'ân'la ilişkisi”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı, Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, ed. Hasan Keskin vd. 131-161. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân:Tefsiri's-Sa'lebi*. (thk., İmam Ebi Muhammed b. Âşur). 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ Turasi'l Arabî, 2002.
- Soysaldı, Mehme. *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân ve Tefsir*. Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir. *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*. 8 Cilt. b.y.: Daru'l Fikr, 2011.
- Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir. *el- İtkan fi Ulumul Kur'ân* 4 Cilt. b.y.: Elheyetü Mısıryyetu, 1974.
- Sürmeli, Mehmet, *Sahabenin Kuran Anlayışı*. İstanbul: Safa Yayınları, 2016.
- Şâtibî, İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. (thk., Ebu Ubeyde Meşhur İbn Hüseyin ÂlîSelman). 4 Cilt. b.y.: Darubnu Affân, 1997.

- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b.Cerîr. *Camiu'l Beyân an Te'vili Kur'ân*. (thk., Abdullah b.Abdulmuhsin et-Turkî). 24 Cilt. Kahire: Darul Hicr, 2001.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el- Mu'cemü'l- Evsât*. (thk., Tarık b. Ivaz, Abdül Mühsin b.İbrahim). 11Cilt. Kahire: Dâru'l Haremeyn, ts Tirmizî, Ebû İshâ. *Camiu'l Tirmizi*. 5 Cilt. Umman: Daru'l Efkâr, 2013.
- Tütün, Sevgi, "Hz. Âişe ve Kur'ân'ı Tefsiri (Taberi Tefsiri Örneği)", *XII. Tefsir Akademisyenleri Toplantısı Kur'ân ve Sempozyumu*, ed. Hasan Keskin vd. 381-400. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Ünal, Mehmet, *Sahabenin Kuran Okuma Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Yaman, Ahmet. "Zıhar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/387. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.
- Zehebi, Muhammed Hüseyin. *Tefsir Tarihi et-Tefsir vel Müfessirin Tercümesi*. (trc., Halil Aldemir). 3 Cilt. İstanbul: Beka Yayınları, 2018.
- Zehebi, Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l Meşâhîr ve'l-A'âm*. (thk., Ömer Abdusselam ed-Tedmiri). Beyrut: Daru'l Kutubu'l Arabiyyi, 1993.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el- Burhân fi Ulûmi'l Kur'ân*. 2. Cilt. (thk., Muhammed Ebu Fazıl İbrahim). b.y.: Dar'u Kutubi'l İhyayi Arabiyyeti, 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilül İrfan fi Ulumil Kurân*. 2 Cilt. b.y., ts. Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmi'it-Tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l Kitabîl Arabî, 1987.